

BALASSA GYARMAT.

IRTA

NAGY IVÁN.

(AZ 1858. ÉVI ELSŐ KIADÁSNAK JAVÍTOTT RÖVIDÍTMÉNYE.)

B. GYARMAT, 1894.

ÖZV. KÉK LÁSZLÓNÉ KÖNYVNYOMDÁJA.

BALASSA GYARMAT.

BEVEZETÉS.

Nógrád vármegyének Hont vármegyével határos dél-nyugoti szélén, azon bájoló és az egész vármegyének legnagyobb síksága terül szét, melyen a szabályozatlan Ipoly folyó medre a málnapataki határtól kezdve a Hont megyei Kóvárig a vármegyén végig kanyarog. Ennek a harmadrangú folyamnak bal partján fekszik Balassa Gyarmat városa nyugotról keletfelé hosszukásan, dél és keletfelé mindinkább szétterjeszkedve. Észak felől az Iplyon túl sík rétség zöldel a város átellenében emelkedő és néhány év előtt még jó bortermő s csinos borházakkal megrakott hegy-vonalig, mely északra nézve a regényes láthatárt elzárja; nyugotfelé azonban a mindinkább kitáguló rónaság a hontvármegyei Ipolyság székhelyig a legfestőibb látképet tünteti előnkbe. Keleti oldalról Szécsényfelé a változatos vidék szépségein a magas Karancs hegy bérceiig eljut a szem hatalma. Délfelé tág terjedelemben meredély nélkül halmosodik, emelkedik a tájék és nyugvó pontul a régi vár-omladványokat őrző süveg-alakú Szandai

hegyek legmagasb orma ragadja meg a szem figyelmét. A nyugoti oldalon Kóvár és Haraszti határok közt feltekintve, messze távolban veszi el a szem a síkságon végig hömpölygő Ipoly víztükrét, míg balfelé fordulva a jenei és börzsönyi, őz és szarvas lakta rengetegnek Nagy-Oroszi határánál forduló egyik ormán a Szondy György sasfészke: Drégely romjai feketednek Gyarmattól alig más fél órányi távolságban.

Az alkotó természettől ily kedvező környezettel áldva meg azon terület, melyen B.-Gyarmat alapított, végzetszerűleg oly góczpontúl volt rendelve, a honnan a közművelődés ezerféle érdekgyökerei áraszsák termékenyítő indáikat a hatáskörébe eső nagy környékre. Csakhogy ezen nagyszerű hivatás Gyarmatot fekvésénél fogva mint várral is ellátott védelmi pontot, főleg a XVI és XVII. században nehéz szolgálatokra is kötelezte, a melyeket a török uralom alatti harcok, s hadjáratok alkalmával saját pusztulásának árán rótt le.

II.

A VÁROS LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE.

A mi Gyarmat városa eredetét, alapítását, őskorbeli lakosait, a hun, avar és egyéb népség birtoklása alatti viszonyait illeti, kutatni nem feladatunk. Kezdjük csak ott, hol az Árpád alkotta magyar-birodalom alakulása megkezdett. A nevezett hon-alkotó, midőn diadalmas seregei által már Budának és Pestnek is urává lőn, a bányavidék meghódoltatására Zoárd és Kadocsa hadtesteit utasítá. Ezeknek egyik hadosztálya

a Duna bal partján Verőcze s Kis Maros közt a nagy patak völgyén vonúlt Nógrád várának elfoglalására, melynek meghódolása után jutott az Ipolyvölgy síkjára és így Gyarmat vidékére is, mely azóta lőn a magyar állam birtokává.

Ezen időtől fogva Gyarmat nem csak egy őrpontja lőn az Ipoly mentén azon lánczolatossan szervezett védelmi rendszernek, mely Ipolyságtól kezdve, Hunt, Palánk, Hidvég és a folyó kanyarulatának kíválóbb szegletén fekvő Koarszeg (ma Kóvár) váracstól felfelé Szécsényig, Bussá-ig és így tovább volt felállítva, hanem sík területe megmaradt továbbá is kereskedelmi sokadalmaknak és egyéb gyülekezeteknek szokott helyeül.

Kezdetben az ősi várszerkezet korában mint állami birtok Hunt-várnak volt tartozéka, és így lakosai részben vár-örök, legnagyobb részben mindenestre a nevezett várnak különféle szolgálatra kötelezett hűbéresei voltak egészen 1246. évi szeptember 11-keig, midőn azt IV. Béla király Hunt vára kötelékéből felmentve, csere-adományban a Kathyz nemből származott Balassa nemzetség egyik törzs-ősének Detre fiának Miklós-nak adományban adta. Ezen időtől kezdve e helynek története össze fűződött e nemzetség történelmével a legujabb időkig. A Balassa nemzetség nevére l kapta a város a XV. században a Balassa jelzöt is, megkülömböztetésül az annyi más Gyarmat nevű helytől.

A megadományozott Miklós-nak, a ki 1257. körül meghalt, több gyermeke közül I. Péter, a kit Furrónak is neveztek, birta osztály utján Gyarmatot és az ahoz tartozó, akkor még népes Haraszti, Mankfalva (most Mankó szőlőhegy), Éliás falva (most Illési pusztá), Lazan és Szurdok (most dülők nevei) hely-

ségeket és pusztákat is. Furró Péter azonban nemzetsége lázongó vérét is örökölvén, a koronás király ellenségeivel czimborált és így felségsértés czimén ősi birtokait, miután különben is csak két férjhez ment leánya maradt, a testvére Demeter pozsonyi és zólyomi főispán kapta IV. László királytól adományban. Csak-hogy I. Péternek halála után annak egyik veje Kázmér fia Lampert benn maradt Gyarmatnak és tartozékainak birtokában és azokból kimozdulni egyáltalán nem volt kedve. Valószínűleg úgy cselekedett a másik vő is, így azután kitört a testvérháboru. Bitter és Demeter testvérek tehát összefogtak és egymást segíték a sógorok ellen. Az utóbbi összeszedte felfegyverzett szolgálait, jobbágyságot és úgy ment Gyarmat vár-tornyának ostromára, a mi nehéz munkába, sok emberének vérhullásába és nem kevésnek életébe került; azonban az elszánt erélyt győzelem követte, Gyarmatot Lamperttől vissza foglalta. A győzelemnek azután osztályos egyezség lőn az eredménye, mely 1290. jun. 30-án az esztergomi káptalan előtt ünnepélyes szerződésben ért véget, a mely szerint Demeter mester nem csak Kékkő vár egy harmad részének, de Gyarmat vár és városának, valamint a hozzá tartozó részeknek is urává lőn.

Gyarmat városa már ez időben népes város* volt. Ez nem pusztá állítmány, hanem tény. Bizonyítja ezt azon, akkor gyéren elő forduló körülmény, hogy már ekkor külön a ny a egyháza (parochia) és plébános volt: Mihály nevű, mint ezt az esztergomi káptalannak 1291. május 12-én kelt oklevelében olvas-

* A „város“ név oly helységet illetett, mely várral (erődítmény) volt körülkerítve, tehát város volt.

hatjuk. (Knauz, Monumenta Eccl. Strigon. II. 285. és Fejér Cod. Dipl. V. 1. 169.) Népsége azt is sejteti, hogy nevezetesebb és kényelmes épületekkel is el volt látva, olyakkal tudni illik, melyek fejedelmi vendéget és annak kíséretét is fogadhatták. Így okolható meg azon tény, hogy IV. Béla király 1244. ápr. 22-én itt időzött. (Fejér IV. 1. 338.) De fényes tanúsága ez állításnak az, hogy a vármegye gyűléseinek is ez volt már ez időben székhelye; még nagyobb bizonyítéka pedig az, hogy okleveles adatok szerint a nádor elnöklete alatt Hont és Nógrád vármegyék közösége (generalis congregatio) gyűlései is itt tartattak, melyek pedig tiz-tizenkét napig is elhúzódtak. Husznál több hiteles okmány az 1341. 1343. 1344. 1345. 1349. 1358. 1359. 1369. 1372. 1373. 1388. 1412. 1423. 1429. 1472-ik években keltek, tárgyalják az itt tartott nádori gyűlések végzéseit. (L. *Fejér Cod. Dipl. és az Anjou-kori okmánytár stb.*)

A vár szerepe jelentékenységeinek emelkedésével, mely kivált a Huszita-világban a XV. század első felében (1430.) fokozódott, emelkedett a város népsége és köz-élete is. A viharos idők miatt falai közt a környékbeli nemesség is curialis lakházakat tartott, a mi által ismét a vidék ipar- s kereskedelmi üzlete is ide összpontosult. A Balassák egyik-másik tagja szintén állandó lakosa volt a városnak, többnek pedig ékes kastély szerű lakháza diszíté azt, így például Balassa Zsigmondnak épen a Husziták korában. (Kovachich Form. solen. 229.)

A város területe ugyan a Balassák tulajdona volt, kivéven a curialis birtokokat, de a vár őrizete a király hatalmi köréhez tartozott. Az nevezte ki a vár kapitányait rendszerint a Balassák közül, ha csak valamely

ségeket és pusztákat is. Furró Péter azonban nemzetsége lázongó vérét is örökölvén, a koronás király ellenségeivel czimborált és így felségsértés czimén ősi birtokait, miután különben is csak két férjhez ment leánya maradt, a testvére Demeter pozsonyi és zólyomi főispán kapta IV. László királytól adományban. Csak-hogy I. Péternek halála után annak egyik veje Kázmér fia Lampert benn maradt Gyarmatnak és tartozékainak birtokában és azokból kimozdulni egyáltalán nem volt kedve. Valószínűleg úgy cselekedett a másik vő is, így azután kitört a testvérháboru. Bitter és Demeter testvérek tehát összefogtak és egymást segíték a sógorok ellen. Az utóbbi összeszedte felfegyverzett szolgálait, jobbagyait és úgy ment Gyarmat vár-tornyának ostromára, a mi nehéz munkába, sok emberének vérhullásába és nem kevésnek életébe került; azonban az elszánt erélyt győzelem követte, Gyarmatot Lamperttől vissza foglalta. A győzelemnek azután osztályos egyezség lőn az eredménye, mely 1290. jun. 30-án az esztergomi káptalan előtt ünnepélyes szerződésben ért véget, a mely szerint Demeter mester nem csak Kékkő vár egy harmad részének, de Gyarmat vár és városának, valamint a hozzá tartozó részeknek is urává lőn.

Gyarmat városa már ez időben népes város* volt. Ez nem pusztá állitmány, hanem tény. Bizonyítja ezt azon, akkor gyéren elő forduló körülmény, hogy már ekkor külön anya egyháza (parochia) és plébánosa volt: Mihály nevű, mint ezt az esztergomi káptalannak 1291. május 12-én kelt oklevelében olvas-

* A „város“ név oly helységet illetett, mely várral (erődítmény) volt körülkerítve, tehát város volt.

Hollókő, Buják, Salgó vára nem nagy ellenállás mellett dőlték a hódító birtokába. A rémhír alig jutott Ipolyságra, annak őrsége is szétfutott és az erősséget üresen hagyta. Hasonlóan tón a gyarmati őrség is, mely be sem várva az ostromot, futásban keresett menedéket. Az üresen hagyott várat a török elfoglalta, de erőt nem helyezett belé, hanem tüzet vettetett rá és földig földulatta.

Romokban hevert így a vár és a város is, lakóiban megfogyva, közel egy félszázadig, míg azután 1593.-ban a hadi szerencse megfordulván, a felvidéken Teufenbach Kristóf kassai fő parancsnok, Pálffy Miklós, Homonnai István stb. vezérlete alatt a magyar hadsereg Gömör megyei Szabadkánál elkezdve a diadalt, az erős Fülekk várát november 29-én visszakerítvén, utánna Szécsény, Somoskő, Kékkő, Divény, Hollókő, Buják a török által többnyire üresen és pusztán hagyva, Gyarmat is magyar uralom alá vissza került. Nem sokára 1594. febr. 27-én vitéz ostrom után Nógrád vára is bevételvé, és így a török uralom alól az egész megye megszabadulván, a népszerű főherczeg Mátyás gondoskodott a lerombolt vagy megviselt várak felépítéséről, és ezek között Gyarmatnak helyre állítását is elrendelte, s egyszersmind a várakba őrséget helyezvén, a váraknak parancsnokait is kinevezte. Gyarmat vára kapitányául Morgentaller Fülöp ezredest tette. Ekép

Gyarmat vára helyre állítása azonnal még az országgyűlés megnyitása előtt megkezdett. A fő felügyeletet erre, valamint a szomszéd várakra nézve Pogrányi Benedek Nógrád vára főkapitánya viselte. A munka bár a vidék népének kimerültsége miatt lassabban, még is haladt; és a nagyban igénybe vett közös erő mellett meglehetősen szilárd védelmi álla-

potba helyeztetett, a mire annál inkább szükség volt, mert Erdély felől a háborgások szele már közeledett. 1605-ben Bocskai István erdélyi fejedelem diadalmas hadjáratában egyik vezére Rhédei Ferencz Gyarmatot könnyű szerrel meghódoltatta; azonban az 1606-ki bécsi békekötésnél fogva Gyarmat csakhamar megint a magyar király kormányára alá került.

Erősítése, fekvésének fontosságánál fogva az ország gyűlésnek folyvást gondoskodását képezte, azért az 1608. 1613. és 1618-évi ország gyűlések folytonos ingyen munkát rendeltek erősebb állapotba hozatalára; mintha sejtették volna a jövőt, melyben ismét szerep várt reá, bárha ez alkalommal is nem a bástyák szilárdságától, hanem az őrség rokonszenvétől, vagy bátorságától függött a védelmi siker kérdésének eldőlése, midőn a következő 1619-ben Bethlen Gábor hadai jelentek meg falai alatt, feladást követelve. Az öreg Morgentaller várkapitány szilárdan ellent állt, de alatta való őrsége másképp volt hangolva, és a makacs várkapitányt megkötözve, kaput nyitott az erdélyieknek. Így ismétlődött a Bocskai korabeli jelenet még abban is, hogy az urat-cserélés csak hamar ismét megtörtént, mivelhogy az 1622-évi nikolsburgi békekötés értelmében Gyarmat ismét vissza szállt II. Ferdinand király hatalmába, és az 1638-ki országgyűlés kijavításáról és megerősítéséről szintén ismét rendelkezett.

De ezen közben sem folytak nyugodtan Gyarmatnak napjai.

Vác vára török kézben lévén, onnan a felfelé terjeszkedési törekvés folytonos háborgásokat és ostromkísérleteket zúdított a legközelebb fekvő Nógrád várára, így a többi közt 1626-ban is, midőn egyúttal egyes

csapatok Gyarmatot is körül vették és ostromolták. Mind Nógrád, mind Gyarmat szilárdan meg állta helyét: a töröknek vereséggel kellett távoznia, csak hogy a Gyarmaton július 17-én vívott véres ütközetben a többi elhullottak közt kis-serényi Serényi Imre jeles magyar ifju vitéz is a csatatéren maradt.

1629—1635. években Kéry János fő kapitánysága alatt, — ki követségekben járván, több időt töltött utazásban mint a várban, — az ellenségeskedések és portyázások szintén nem szüneteltek. A török is folytatta kísérleteit és többször megjelent Gyarmat ostromlására, mivel pedig erőlködése nem sikerült, haragjában 1640-ben felgyújtá. Még kisem heverte vár és város a tűz okozta károkat, 1644-ben Rákóczi II. György hadainak egy része Palánkról Bakos Gábor és Kemény János vezérlete alatt szállott Gyarmatra, csak hogy ez csak olyan átfutó birtoklási dicsőség volt, melynek hamar vége szakadt. Már 1647-ben az országgyűlés a megviselt erődöt ingyen-munka (gratuitus labor) útján ismét kiigazítani és megerősíteni rendelte, sőt arról is gondoskodott, hogy mint végház kellő számú katonával elláttassék; a vár őrsége pedig továbbra is folytatta csatározásait a végbeli törökökkel, igyekeztén alkalommal bosszuját tölteni a pogányokon.

«Elhatározták tehát a gyarmatiak — írja Bel M. — hogy azon csapást, melyet a mult években szenvedtek, ha alkalom adja reá magát, megbosszulandják. Az alkalom nem sokáig késett. Kémeik által értesültek, hogy a nógrádi várból egy főuri gazdag török menyasszony fog Esztergom várába kísértetni. Az esemény kapóra jött. A gyarmatiak csapataikat az erdők széleibe, a merre a nász-kiséretnek elvonúlania kellett, elrejték. Mikor azután a nász-kiséret közelgett, az elrejtett

katonák nagy rivalgással előrohanva, azt megtámadták, szétverték, a menyasszonyt drágaságaiból, ékszereiből kifoszták, és a gazdag zsákmánnyal megterhelve tértek vissza Gyarmatra.»

«E botrányos tett nagyon sérté a törököket, és fölgerjedésökben méltán fakadhattak azon mondásra, hogy *«Gyarmat nem vár, hanem tolvajok barlangja és huszárok fészke»* — el is határozták Gyarmatnak teljes feldulását, úgy, hogy kő kövön ne maradjon. Sötét éjjel négy ezer török száll a vár alá, és ásókkal, kapákkal felfegyverkezve azonnal nagy rivalgással a sánczok és palánkok bontásához kezdenek. Az őrség kétségbe ejtő rohamában fegyverre kapva, az ellenségre rohan, a sánczokból úzni és minden erővel visszaverni törekszik. A törökök látván, hogy az első megszállásra közülök sokkal több, mint hitték volna, esett el, dühösebb rohamokban ismétlik a támadást, nem akarva nyugodni, míg betörve a sánczokba, a palánkokat át nem törik és a várba be jutva, az őrséget lenem vágják. A várbeliekre nézve a veszély nőttön nöl. A sebesültek és elestek helyébe új támadó sorok állottak, és az ostrom mind dühösebb lészen. Benn a várban az őrség is csekélyebb, a mi leverő hatást okoz, csak hogy a véletlen okozta, hogy épen a megrohanás előtti estenden a palánki huszárok Szécsényből jövet, éjjeli szállásra Gyarmaton maradtak. Ezek tehát színtén fegyverre kaptak, és az őrségnek segíteni dicsőségüknek tartották. Sőt a veszély ösztönéből a harcz vágy megszállta még a nők keblét is; ezek egy része a bástyák tetején különféle fegyverrel fordult az ellenségre; a legnagyobb rész olaj- s vízzel öntöze a támadókat. A törököket szégyen pir futá el, és még dühösebben harczoltak, gyaláznak tartva, hogy nőktől legyőzetes-

senek. Folyt a harc mind két részről megfeszített erővel, dühvel és elkeseredettséggel, miközben egy aga, ki épen csapatát buzdítva ide oda lovagolt, egy vár-őr neje által le lövetett. E jelenet és a veszteség még inkább fokozá a támadók dühét és bosszúvágyát. A várban lévők is fölismerik a veszély végső pillanatát, rendbe szedik magokat és egy kirohanást intéznek a támadókra oly dühödt rohammal, melyet csak a kétségbe esés pillanata teremthet.

A nem várt kitörés megzavarta az ostromlókat, vad futásnak erednek, a várbeliek üzik, vágják és tüskön bokron kergetik. E közben arra érkezik gr. Forgách Ádám érsekujvári fő kapitány is válogatott lovas csapattal, a Gyarmatiakhoz csatlakozik; így azután a véletlen segélytől feltüzelve, sötét éjig üldözték az ellenséget.»

E jelenet — noha annak előzménye nem épen lovagias tett volt, — Gyarmat vára történetéből egyike a legdicőbbnek.

Ez időben a várnak főkapitánya gr. Eszterházy Ferencz volt, ki 1652-ben a Vezekényi harczon hősi halált halt. Utánna Balassa Ferencz lón főkapitány, ki alatt az Erdélyből szakadt Párducz Lukács volt alkapitány, a ki a vár mellett utazók kirablása által tette magát hirhedtté. A Balassák, minthogy Gyarmat ősi birtokuk volt, a vár örökös kapitánysági czímét igénylék, így vélekedett Balassa Ferencz is, és igényét már az 1649: 147. törv. czikkben az országgyűlés is elismervén, Eszterházy Ferencz elesével valóságos főkapitánynya lón. Csak hogy Gyarmatnak fele részben földes ura a féktelen indulatú Balassa Imre lévén, e jogon ő is befolyást követelt a várban. Szomorú idők voltak ezek Gyarmatra nézve;

míg a rakoncátlan alkapitány Párducz Lukács uram az utasok kirablásával kereste katonai babérjait, addig a vár urai maguk közt úzték a vár és város kárára czivódásaikat.

Az 1655-iki évi országgyűlés néhány más vég-ház mellett különös figyelemre méltatá Gyarmat vára állapotát is; midőn a királyi fölséget megkérte e vár épületeinek sürgősen ki igazítására, s egyszersmind kétszáz lovast és kétszáz gyalogot szavazott meg e vár rendes őrségeül. Ez időből a lakosság érzületére nézve jellemző esemény az, hogy midőn 1660-ban egy száz főből álló német csapat küldetett Gyarmatra beszállásolás végett, a lakosok ez ellen tiltakozva, a csapatot megtámadták, és valóságos harcztot indítottak, melyen egy hadnagy, két lovas, négy ló elesett, és a csapat vezénylő tisztnek málhás szekere is zsákmányul esett. Utóbb azonban a csetepaté lecsendesült, a zsákmány visszaadatott és a német katonaság is befogadtatott.

A következő 1661. 1662 és 1663. években a gyarmati várórség Balassa Imre kapitánysága alatt a szomszéd várak katonáival egyesülve járt portyázásra változó szerencsével és kisebb nagyobb dicsőséggel, sőt a legutóbbi évben hadi csellel rövid időre Buják várának visszafoglalásában is tetemes részt vettek. De ezen (1663.) év lett Gyarmat sorsa-eldőlésének, elpusztulásának is szomorú emléke.

1663-ban a Köprili vezérlete alatti török-hadse-regnek, melyhez Apafi Mihály had-ereje is csatlakozott, Érsekújvár bevétele után egy része Nógrád vára ostromára indult, és azt megvévén, a vidék többi vára is (Drégely palánk, Szécsény, Hollókő, stb.) ismét török kézbe került. E sorsban részesült Gyarmat is, csak

hogy azt a török nem tartá meg, nem is helyezett bele őrséget, hanem kifosztá, feldúlta, fölperzselte. Lakossága el széledt. Bástyáinak romjai omladoztak, sánczai bedőltek, a körül folyó Ipoly vize falainak alapjait mosá el, utczáit vad fű borította el, mindenütt az enyészet dúlt, annyira, hogy 25 év multán, 1688-ban az egyházi vizsgálat (*canonica visitatio*) vezetője Gyarmat városa egykori helyére alig birt rá találni.

III.

A VÁROS UJABBKORI TÖRTÉNETE.

Azon, avarral benőtt pusztá területre, melyen 1663-ig Gyarmat erősített városa (mint a közoklevelek írják: *oppidum praesidiarium*) feküdt, Buda várának visszafoglalása után a török uralomnak megszűntével is küzdelmes sanyarú sors várt. Először is a birtokjogi viszonyoknak kérdése volt sark-föltétel, melynek jogszerű és önzetlen elintézésétől függött a község jövőjének üdvös vagy kárhozatos megoldása.

A XVI. század dereka óta Gyarmat várrá és csak hamar végházzá lévén, köz-élete ez állapotnak szokás-jogához alkalmazva fejlődött. A várban és város területén a várkapitány parancsolt jogi és közigazgatási tekintetben. A lakosság azon része, mely a vár védelmi érdekéhez mint felfegyverzett katona, vagy egyéb szolgálati minőségben tartozott, lakházzal és a vár körül veteményes kerttel, a közeli hegyeken szőlővel birt, minden polgári jogviszonyaira nézve is a vár parancsnoktól függött, és semmiféle adót senkinek sem

fizetett. A curiakban lakó nemesség csak a vármegyének adózott úgynevezett taksával, de reá porta szerint adó nem rovatható. A birtokos földes úrnak pedig voltak jobbágysai, a kik a későbbi urbért pótló külön szerződések szerint tartoztak szolgálmányokkal, termékilenczed — és egyéb kötelezettség teljesítésével. A várban a fő úr a kapitány lévén, a korcsmáltatás, hús-vágás joga és haszna is fele részben őt, fele részben az őrseget illette. A vár falain kívül a földes úré volt az italmérési jog, csak hogy gyakran a várkapitány a földesuri Balassa családból lévén, esetleg a praesidium-beli jog is a birtokossági joggal egyesült és keveredett.

Midőn a XVII. század első felében Balassa Andrásnak életben maradt két fia Zsigmond és Imre megosztottak, Gyarmat határának felét kapta mindenik; és hiteles okmány szerint, mely az akkori jobbágysok neveit felsorolja, Gyarmat lakossága akkor egészen magyar volt. Zsigmondnak több fia maradt, így a gyarmati birtok fele része egy időre több felé szakadt; Imrének azonban csak egy fiu gyermeke, a féktelen, pártoskodó Imre maradt, mint a másik fél rész birtokosa. Ez birt a várban több házzal is, melyeket drága pénzen kellett még a vár létezése idejében a várbeli ház-birtokosoktól, főbb tisztektől szereznie; így szerzette meg az egykori várkapitány Eszterházy Ferencz özvegyétől Illésházy Ilonától annak kényelmes úri kőházát, valamint a Párducz Lukács, egykori alkaptányét is, több curialis ház azonban a tulajdonosok kezén maradt a pusztulás idejéig.

Ámbár az elpusztultság időszakában 1686. július 16-án az említett gr. Balassa Imrének hűtlenségi vád czimén (nota infidelitatis) összes birtokait, a melyek a divényi uradalmat alkották, a kir. kincstárnak fizetett

összeg fejében gróf Zichy idősb István, Moson vármegye főispánja, királyi fő-ajtón-álló mester, korona-őr, kamarás és tanácsos I. Lipót királytól adományban kapta, még is a városnak 1690-ben munkába vett újra megtelepitésekor a gróf Zichy családnak Gyarmaton tetteles birtokos voltáról a telepítési okmányok közt semmi adat nem emlékezik.

Gyarmat — mint említők — pusztává tétetvén, 1690-ben akkori birtokosai gr. Koháry István, a füleki hős, a költő és legutóbb országbíró, anyja Balassa Judit után bírta Gyarmat egyik részét, a másik részt pedig zálogjogon orbovai Jakusith Kata, előbb Révai Lászlónak, utóbb Szunyogh Gáspárnak özvegye. E két birtokos vette munkába Gyarmatnak benépesítését, mindenik husz-husz jobbágy telket számítván magának.

Gróf Koháry István Csábrág várában 1690. január 1-ső napján kelt kiváltság-levelében zólyommegyei Gyetváról származott Baran János jobbágyot bizta meg a telepítéssel, vagyis a jobbágyok szerzésével a következő pontok szerint:

1-ször. Hogy belátása szerint alkalmas lakosokat szállíthasson telkeire, és a telkek vagy házhelyek (sessio) után földeket, réteket, szőlőket rendesen kinek-kinek kioszthasson és birtokukba adhassa, engedvén nekik három évig szabadságot, még is úgy, hogy az első három év tartama alatt jobbágyi kötelezettségek elismerésének jeléül évenként minden egész ház helytől tizenkét pénzt (fillért) fizessenek; a három év eltelte után pedig kötelesek lesznek a végzés szerint megállapított adót fizetni, és ezen adót Baran János fogja beszedni, és az uradalmi tisztnek beszolgáltatni.

2-szor. A meg települt lakosoknak korcsmát,

mészárszéket, öt szabad vásárt és egy malmot ad birtoklás azoknak jövedelmét a községnek adományozza. A másik malom és vám jövedelme az uradalomé marad.

3-szor. Az első három esztendő eltelvén, minden egész telektől (kivéven Baran Jánosét mint szabadosét [libertinus) minden jobbágy évenként tizenkét tallért fizetend; felszabadítván és mentek lévén azontúl minden munkától, ugymint szántástól, szőlő-kapálástól, kaszálástól, szekerezéstől, egy szóval minden dologbeli terhektől.

4-szer. A dézmás gabonából minden nyolczadik keresztet, a borból azon szerint nyolczad részt adnak az uradalomnak.

5-ször. A míg az összes telkek meg nem szállítatnak, a három év leteltéig a pusztá telkek termékeiből szintén nyolczadot tartoznak adni, a még át nem adott rétektől pedig alku szerint fizessenek.

A másik birtokos Jakusith Kata özvegy Szunyogh Gáspárné Budetinban 1690. martius 16-án Mészáros Miklós nevű, jobbágyság szállítójának a Koháryéhoz egészen hasonló pontozatú telepítvényi kiváltság levelet adott, csak hogy a 4-ik pont szerint az ő jobbágyságai terméseikből nem nyolczadot de csak kilenczedet tartoztak fizetni; valamint a még be nem népesített házhelyek jövedelméből is kilenczed járt. Hanem a legjelentékenyebb különbség a két telepítő levélben abban van, hogy a Jakusith Kata telepítő levele egy ponttal bővebb, t. i. a 6-dikkal, mely szerint az mesteremberek- (iparosok) és más emberek, s posztósok telepítésére is számított, a kiket képességök (az az keresetök) arányában kívánt taxáltatni. — Még kitűnőbb annak következő pontozata: «Religio dolga pedig kinek-kinek az ő tetszése szerint szabad legyen.»

A telepítéssel megbízott két jobbágy Baran János és Mészáros Miklós, kiknek telkeik a jobbágyi szolgáltatmányoktól a birtokos uraság által felmentettek, szabadok (libertinus) lettek, — igyekeztek a megbízásnak eleget tenni. Az elsőbbik, Baran János, a 20 egész teleknyi földmennyiségből a maga felmentett egész telkén kívül tíz házhelyet (sessió) 38 családdal birt 1716. évig benépesíteni, magától érthetőleg több házhely fél és egy negyed résznyi mennyiségben osztatván ki; ezen részen még benépesítetlen kilencz jobbágy telek további telepítésre maradt. Egy részről az akkori közjogi állapot, más részről a folytonos háborúk okozta ember-hiány miatt nehéz is volt a telepítés munkája. Ezért mint a gr. Koháry István részén Gömrey János 1716. évi összeírása mutatja, a telepített jobbágyság a megye felső részéből, a szomszéd Zólyom, Hont vármegyéből, nagy számban pedig Szilézia és Morva országból származott egyénekből állottak és legnagyobb részben tót nyelvűek voltak, a mi által a hajdan tiszta magyar város tót nemzetiségűvé vált, míg azt százötven éven át az időnek csendesen átalakító hatalma ismét magyarrá tette.

A városnak Koháry féle fele-része idővel 1730-dik táján, az 1686-ki kir. adomány kapcsán a gróf Zichy család birtokába ment át; míg a másik Jakusith Kata által zálogul birt rész báró Balassa Gáborra és feleségétől Perényi Máriától származott utódaira háromlott. Ezen Balassa féle résznek telepítvényi fejlődése előttünk kevésbé ismeretes azért, mert a Balassa nemzetség egész szobát megtöltő — a vármegye történetére legfontosb érdekű — levéltára, — sajnos — a kékkői uradalom (1860. év után történt) eladása után eredeti

helyéről messze vidékre elszállíttatván, mindeddig a történelem kárára holt kincs és talán elmállás- és elszóródásnak kitéve már nagyobbára el is veszett.

Nevezetes a város anyagi joga tekintetében az 1716-ki Koháry-féle összeírás azért is, mert a többi közt szóról szóra benne olvashatók a következő sorok is:

«Ezen városban egy esztendő fordulása alatt öt vásár esik . . . Ezen vásároknak jövedelme egy keres-mával, serfőző házzal, s az Ipoly vizén két kerekre forgó malommal, és a mészárszéknek hasznával együtt a mltság uraság consensusából egész esztendő által a városi lakosoknak (a községnek) engedtetett.»

Meg kell itt emlitenünk, hogy a Koháryfél rész utóbb Zichyféle rész, és a Jakusith Kata utáni Balassaféle rész részéről a benépesítési levélben a városnak adott kiváltságokat Balassa Gábor özvegye Perényi Mária 1719-ben, a másik részről gróf Zichy Károly 1734-ben, és gróf Zichy Imre 1741-ben is megerősítették.

Az eddig vázolt újabb fejlődési viszonyok keretében a város lassú léptekkel haladt a polgárosodás küzdelmes útján, lakossága ez időben legnagyobb részben jobbágyságból és zselléerekből állt, egy két diákos embert leszámítva, a mi vajmi kevés volt (*rari nantes in gurgite vasto*). Az ipar és kereskedelem egy két vargából és valamelyes görög boltosból állott.

A két földes uraság tisztjei nem sokat törődtek eféle mozzanatokkal, és az egyik birtokos részről a Zichy gróf család távol lakva a vármegyétől, épen csak tisztjei jelentéséből ismerte a viszonyokat. Mindazáltal 1730-ban közösen befogadtak lakóul öt posztó készítő mestert; megjegyzendő azonban, hogy 1751-ben

a divényi uradalom (a Zichyek tulajdona) lezároltatván, azt gr. Balassa Pál haszonbérbe vette, és így a bérlet tartamáig ő volt az egész város ura.

Gróf Balassa Pál, hogy az uradalom is hasznát vegye a kereskedelmi forgalomnak, — miután az országos vásárok a község javadalmát képezték, — heti vásári jogot szerzett M. Terézia király asszonytól.

Egy másik jelentékenyebb és a város községi életére nézve kihatóbb mozzanat a vármegye részéről (mely ez időt a szomszéd Szügyben tartá székházát, jött létre, azon irányzattal, hogy az adózó népnek katona tartási terhe némileg könnyítessék. Ez egy állandó kaszárnya építése volt. A vármegye elhatározván az építést, a földes uradalomtól a kaszárnya-épület helyeül egy 60 □-öl hosszúságú és szélességű beltelket vásárolt, és gróf Grassalkovics Antal akkori főispán a vármegye részéről 1753-ban köté meg a telekről szóló szerződést, mely szerint 1-ör, mivel a katonaság tartás a város lakosságára nézve alkalmatlan teher, a vármegye magára vállalta, hogy a kaszárnyában állomásozandó csapatot a városnak megrovása nélkül a megyei pénztárból élelmezteti. 2-szor. Ha bármi kihágások által a város károsítatnék, a vármegye kárpótolandja. 3-szor. Mivel az adóra nézve az oly helyek, melyek katona-szállásolás által terhelve vannak, könnyítést szoktak kapni, ez okból a város évi adójából 150 frt engedtetik el, és ez más katonamentes helységekre rovatik. 4-szer. Az uradalom kiköté, hogy a kaszárnyabeli katonák számára a vármegye a szükséges tűzi fát, szénát, zabot tőle vásárolja. 4-szer. Ha bármikor a kaszárnya szüksége megszűnnék, azt az uradalom becs-áron vissza válthassa. Meddig tartott e szükség, arról adatunk nincs, de az bizonyos, hogy

már 1790-ben a kaszárnya a vármegye székházává alakult át, mint arról alább szó lesz.

1757-től kezdve külsőleg, az az építési tekintetben mindinkább gyarapodott a város, mely eddig csak a (jelenleg is úgynevezett) ó városból állott, mi az egykori vár déli oldalán húzódott szét. A most említett évben gróf Balassa Pál egy egész új utcával bővítette és több iparossal telepítette meg. Ez idő tájban, — mint a múlt századi arányosító peradataiban olvasható, — mesterember, görög és zsidó úgy előzönlé a várost, hogy ezek jó formán két harmadrészét tevék a városnak, amit igazol az 1759. évi városi összeírás is, hol azonban a jobbágy telkek is fölösen megszorodva mutatkoznak.

Azonban nem sokára a városra nehezedő földesúri birtoklás jogi viszonyában messze kiható, végzet-szerű fordulat állott elő, mely a községi élet önálló fejlődésének jogosult reményeit hosszú időkre megsemmisítette. Ugyan is az egykori gr. Balassa Imre-fele gr. Koháry István által birlalt, majd gr. Balassa Pál által bérelt fele városrész 1768 táján vissza szállván a gr. Zichy nemzetség illetékes tagjára gróf Zichy Ferencz győri püspökre, ez a nógrádvármegyei összes Zichy birtokot, az úgynevezett divényi uradalmat, melybe Gyarmat város fele része is tartozott, Mária Terézia királyasszony hozzájárulásával idősbbségi családi hit-bizománynya (seniorátus) alakította. E tény által Gyarmat fele részének birtoklása holt kézre jutott.

Tetézte a bajt a hitbizományi uradalom azon ténye, mely a benépesítéskor a város részére a birtokos elődök által adott és a közvetlen jogutódok — mint fennebb említők — már a Zichy gróf család tagjai

által is megerősített kiváltságok megsemmisítésére irányzott törekvésben nyilvánult, s odáig terjedt, hogy midőn a kiváltság levelek a város akkori előljárósága által jogaik érdekében 1768-ban előmutattattak, a hitbizomány alapítója által visszatartattak. E tények által a város jövődöbeli önálló szervezeti emelkedésének lét alapja csonkult meg.

Mindezekhez hozzájárult még az előbbi és vidékek szerint változó jobbágyi szolgálmányoknak az egész országban lehetőleg egyenlősítését elrendelő 1771. évi (ugy nevezett Mária Teréziai-) Urbér behozatala, mely e város lakosaira az előbbi szolgálmányoknál tetemesb urbéri terheket rótt, ugy a fölmivelő jobbágyságra és zsellérségre robotképen, mint a házzal bíró egyéb lakosokra házi évbér (census) czimén.

Ily állapotban találta e várost az 1848. évi alkotmányos átalakulás. Az úrbériség eltöröltetett, de a törvénynek szó szerinti szűk magyarázata a felmentést csak a jobbágy és zsellér telkekre vonatkoztatta, ezek tehát állami kárpótlás mellett mentesítettek és szabadok lettek. De a város nagyobb számú egyéb, iparosok, kereskedők és más magánosok tulajdonát képező lakházakra nézve, melyek census czimen adóztak az uradalomnak, — az érdekllett felek közt ellentétes felfogás miatt (censualis) perre került a kérdés eldöntése. A hosszas per néhány év előtt a házbirtokosok részére, kárpótlás tekintetében azonban a birtokos uradalomnak is nagy hasznára dőlt el. Így szakadt szét végre a város és egykori birtokosai közt, miután már előbb a szőlő váltsági törvény is végrehajtatott, minden hűbéri kapcsolatnak láncza.

Ezen röviden vázolt birtokjogi viszonyok megfigyelése és számba vétele mellett kell Gyarmatnak

mint városnak hatósági fejlődése történelmét méltatunk. E tekintetben az előre törekvés folyvást talált szószólókra és ernyedetlen küzdőkre, de a viszonyok hatalmasbak voltak a küzdők küzdelménél.

Gyarmat mint mező-város az új telepítés (1690) óta, épen mint más hasonorsú község, rendesen választott bíró mellett csekélyebb számú előljáróság által gyakorolta községi hatóságát. Szárnyszegetten nem is emelkedhetett magasabb színvonalra, noha erőlködése többször erőlyesebb haladási mozzanatokra segítette. Jövevények első nemzedékétől ennyi is figyelemre méltó. Voltak a községi szervezet érdekében időszakok a múlt században már, midőn a város bírája mellé vagy fölé polgármester állást szerveztek; így 1754—1759-ig Szakmáry I. — 1764—1766-ig Szinay Márton; majd 1771—1772-ben ugyanaz, 1773-ban Baran János, sőt az újabb időben a Bach-korszak alatt 1852. szept. 14-től három éven át Krigóvszky Antal, 1860-ban pedig Kék László személyében polgármester viselte a városnál a községi főhatalmat; hiányozván a létalap, — mind ez ideig — daczára a város által újabb időben közművelődési és közgazdászati tekintetben is elért fejlődésnek és daczára az ezekből folyólag támadt szükségletnek, — csak nagyközségi szervezettel kell megelégednie, hátrányára a közérdeknek mindaddig, míg a viszonyok jobbra fejlődésével a rendezett tanácsu szervezetnek életföltételei is megalakulnak. A város jelenlegi bírája Reményi Károly, ügyvéd.

IV.

A VÁROS KÜL-KÉPE, KÖZ-ÉPÜLETEI.

Gyarmat város külterjedelmének megismerésére érdekes adatokat tüntet föl az 1846. évi összeírás. E szerint akkor (közel félszázad előtt), a város cseréppel fedett 67, zsindelyvel 368, szalmával 343, összesen 778 külön álló lakházból állott. Azóta az összeírás sokkal kedvezőbb eredményt mutat, a szalmás fedelű házak száma nagyon lepadt, a minek egy részben okozója azon megyei szabályzat, mely szerint a tűzvész által pusztított házak újra építésénél a szalmafedelezés eltiltatott. Az emeletes házak száma is félszázad alatt egy harmadrésznnyivel szaporodott. Az utcák legnagyobb részben szabályozva, járdával ellátva, fasorral díszítvék, szóval a város külső képe kedvező mérvben csinosodott.

A város középületei között — az egyházakról alább lévén majd szó — legnevezetesebb a vármegye háza (a székház), mely egyszerű, de tekintélyes arányával és terjedelmével köti le a közfigyelmet, s a fő-útca legszebb pontján a régi pesti ország-út irányában és három oldalról nyílt utcától kerítve, terjedelmes térségen fekszik. Mint fönnebb említve volt, a zivataros idők elmúltával a vármegye ismét régi helyére vágott tenni állandó székházát, s azért a mult században 1763-tól 1790-ig folyvást a szomszéd Szűgy községben épített emeletes két kastélyában tartotta gyűléseit. Ekkor (1790-ben) oda hagyva Szűgyöt, B.-Gyarmaton az általa épített, de már megürült kaszárnya-épület átalakítván, azt tette a vármegye székházává. Idővel

ezen átalakított és csinos gyűlésteremmel is ellátott épülettömeg szűkké válván, annak újra építését rendelte el a vármegye még 1832-ben. Így épült a mostani tekintélyes székház, melynek építése 1835-ben bevégeztetvén, azon évi október 19-én ünnepélyes pompával meg is nyitattott. Ezen méltóságos alakzatban épült palota középső, kirugó része felső emeletében csupán diszes lépcső csarnokot, és a ritka nagyságú $85\frac{1}{2}$ láb hosszú, 46 l. széles, 30 l. magasságú gyűlési termet foglalja magában, hét utcza óriás nagy ablakkal, belől két oldalról oszlopos karzattal és három oldalról szárnyas ajtón való bejárattal. E terem (és folytatólag a főispáni lakásúl megszűkitett kisebb szomszéd terem) falait Mária Terézia király asszonytól kezdve máig a fejedelmek- és 1592-től fogva a vármegye főispánjainak, ugy több kiváló nógrádi, vagy Nógrád által kegyelt férfinak arczképei foglalják el, melyeknek sorozatát alább adandjuk. A nagy terem alatt húzódik végig a székház kapuja, melynek boltozatát 24 oszlop tartja, mindkét oldalról tágas folyosóval, és onnan két oldalról az emeletre vezető széles lépcsőzettel. Ezen közép épület-rész legfelső homlokzatát díszíti a vármegye czimere; kék mezőben szemben álló vas pánczélos, sisakos vitéz, jobb kezében kivont pallóst tartva, bal kezével támaszkodva a monorú paizsra, mely az ország czimerét tartalmazza. A czimer alatt a vármegye jelszava: «NÓGRÁD A KÖZÜGYÉRT» arany betűkben ragyog. Ezen közép épület mindkét oldalából egy: szintén emeletes, alól is, felül is 11—11 ablakos, és a szomszéd utcákba is beforduló oldalakon ismét 18—18 ablakos szárnyak nyúlnak szét, lakhelyet adva a főispán- és alispánnak és hivatalos helyiséget ugy a vármegyei tisztviselőségnek, valamint a megyei

kir. törvényszék és járásbiróság hivatalnokainak. — A székházi termek arczképei következők: 1. *Mária-Terézia* királyasszony életnagyságú képe vörös bársony arannyal áttört bársony ruhában. 2. *Ferencz* (lotharingi) római császár, volt m. kir. helytartó, Mária-Terézia királyasszony férje és uralkodó társa, szintén életnagyságban 1760. festve Horváth Sámuel által. — 3. *II. József* császár életnagyságban, ülő helyzetben. — 4. *I. Ferencz* királyunk a Szent-István-rend violaszin talárjában életnagyságban, festve Krafft által 1820. — 5. *V. Ferdinand* királyunk életnagyságú képe magyar tábornoki ruhában 1837-ben Bibla által festve. — VI. *I. Ferencz József* csász. és apost. m. király életn. tábornoki vörös m. ruhában. — VII. *Erzsébet* felséges koronás királynénk életn. fehér ruhában. — VIII. *József* főherczeg, egykori nádorunk életn. magyar tábornoki vörös ruhában szintén Krafftól.

A vármegye főispánjainak arczkép csarnoka a következő:

I. Gróf *Forgách Zsigmond* volt nádor és főispán mellképe 1621-ből. II. Gr. *Forgách I. Ádám* egyszersmind országbíró, 1622—1681-ig főispán mellképe. III. Gr. *Forgách II. Ádám* 1682—1714. főispán mellképe. IV. Gr. *Forgách János* Ad. 1714—1736. főispán mellképe. V. Gr. *Grassalkovich Antal* 1751—1771. főispán mellképe. VI. Gr. *Batthyány József* György 1772—1806. mellképe. VII. Gr. *Brunszvik Antal* 1807—1827. főispán, volt országbíró mellképe, melyet leánya Henriette festett. VIII. Gr. *Keglevich Gábor* 1827—1848. főisp. térdig festett arczképe. IX. Gr. *Forgách József* és X. Gr. *Gyürky Ábrahám* a legujabb korban volt főispánoknak, Vastagh György által festett életnagyságu képei.

Ezekon kívül birja a vármegye a következő jeles férfiak arczképeit: 1. Gr. Buttler János a Ludovika intézetben nógrádiak részére két hely alapítójáét életnagyságban. 2. Gr. Széchenyi Istvánnak. 3. Deák Ferencznek. 4. Gr. Teleki Lászlónak mellképeit, továbbá 5. Madách Imrének életnagys. Roskovichtól. 6. Haynald Lajos Nógrád-szécsényi születésű érsek és 7. Gr. Andrássy Gyula, volt m. kir. miniszter elnök stb. életnagyságu képeit Vágó ecsetétől.

A székház főkapuján az udvarra lépve, szemközt egy másik udvar közepén emelkedik fel egy hat emeletes, kerekded, várdaszerű építmény, déli homlokzatán órával ellátva. Ez a volt megyei, most már állami börtön, mely mint magánrendszerűleg épített mű, első volt az országban. A vármegyházzal együtt Kassai pesti építész műve. Összesen 168 magánzárkával bir és ezek ajtajai köröskörül folyosóra nyílnak. Az épület legbelső részét az imaház és két munkaterem foglalja el.

A vármegyei székház után említendő a városháza. Egyszerű emeletes épület, mely az 1843. évi tűzvész után a leégettnek helyére épült és a községi hivataloknak és tűzrendőröknek hivatalos helyiségeit foglalja magában.

A szűgyi utca végén van a honvéd lakatnya, emeletre, tágas területen emelve.

A kővári utca észak nyugati szélén van a város kórháza, melynek most már elégtelenségét a vármegye közönsége is belátván, Scitovszky János alispán buzgalma következtében a vármegye hozzájárulásával a város keleti részén egy nagyobbserű megyei köz-

kórház felállítása és megalapítása áll a biztos létesülés kezdetén.

Középület gyanánt tekintendő még a T a k a r é k - p é n z t á r n a k a kath. egyház jobb oldalán, a fő utca legszebb helyén álló emeletes háza, két külön házból összekapcsolva; valamint, bár a ház magántulajdon, a C a s s i n o helyiség, a székház baloldalán, a Madách utca szegletén.

A középületek közé sorozandó a n y á r i s z i n - k ö r is, melynek azonban rokkantságán alaposan segíteni épen most buzgólkodnak a szín- és zeneművészet iránt érzékkel bíró városi és vidéki pártolók.

V.

TEMPLOMOK.

Gyarmatnak jelenleg négy egyháza van, három tornyos, a negyedik a zsidó imaház torony nélküli.

A kath. vallásuaknak anyja egyháza — mint fennebb is említők, — már a XIII. század végén is volt, 1290-ben, a midőn plébánosául M i h á l y nevűt említ az oklevél. Ezen egyház a török hódítás korában és azután 1663-ban ismét és végképen semmivé lett. Az elpusztulás után nem is volt, több mint 70 évig egyházuk és papjok, és ezen időben a hivek a szomszéd Kóvárra jártak egyházi szertartás végett; ott volt a plébánia, ott lakott a gyarmati kath. hivek lelkesze. Mig végre a város felerészének birtokosa és másik felének bérlője, báró, utóbb gróf B a l a s s a P á l

1746-ban a város nyugoti szélén egy völgyben a mostanit fölépíteté. Magáról az egyházzól műépítészeti tekintetben nincs mit kiemelni. Egyszerű órával és harangokkal ellátott tornya van. Belsejében öt oltár disziti. A nagy oltár régibb képe helyett 1829-ben gr. Zichy István költségén a szentháromság csinos képe függ. A jobb oldali egyik oltár fölött üveg koporsóban Feliczián vértanu ép teste nyugszik, melyet 1759-ben XIII. Kelemen pápa gr. Balassa Pál kérelmére ajándékozott a gyarmati templomnak és ott azon évi augusztus 20-án egyházi nagy pompával helyeztetett el.

Az egyháznak élén a plébános (jelenleg Hottovinszky Károly ur) áll egy káplánnal.

Az ev. reform. (helv.) hitvallásuaknak hajdan, a vár létezése korában szintén volt egyházuk. Egy hiteles okmány szerint 1621-ben predikátoruk Siklósi Mátyás volt. Az 1663. évi elpusztulás után azonban többé ref. egyház-község sem alakult.

Az ágost. evangélikusoknak szintén már a XVII. század első negyedében anya-egyházuk és így templomuk is volt a várban, vagy városban. Első ismert lelkészük 1622-ben Nigér Lőrincz, 1662-ben Hrdina András. Ennek idejében pusztulván el egyházuk, ők sem alkottak ujat az újabb benépesítés koráig; ekkor 1693-ban ismét voltak hiveik és papjok, 1693-ban Satellites János, majd utána 1706-ban Hoi-csius János, ki azonban 1717-ben elűzetett és Alsó-Sztregován nyert állást. Végre József császár idejében annak szabad szellemű rendeletei alapján elenyésztek az akadályok és már 1785-ben felépült az ág. evangélikusok egyháza is a város kelet-déli részén emelt helyen, kőfallal kerített dombon. Tornya valószínűleg

leégés miatt 1808-ban fedeleztetett. Káplánnal ellátott lelkésze van. A jelenlegi Simkó Frigyes ur.

A görög nem egyesülteknek egyháza csak is az újabb megtelepítés után a mult században jött létre, midőn főleg kereskedelmi célból görög és szerb nemzetbeli jövevények is telepedtek Gyarmatra. Ezek is egyházi gyülekezetté alakulván, akkori előbbkelőik Garba János és Popovich György által II. József császártól 1785-ben nyert engedély mellett építettek tornyos templomot. A hívek azonban az 1848. év utáni korszakban annyira megfogytak, hogy most a néhány év előtt Nedics János nevű papjok halála óta (1889) egyházuk árván áll.

A zsidóknak szintén már a mult században volt zsinagógájuk, ez azonban idővel szűknek bizonyulván, már e század negyedik tizedében nagy méretű derék imaházat kezdtek építeni, és azt végre némi vajudas után csinosan fel is építék és egyik diszes alkotását képezi a tabáni városrésznek.

VI.

ISKOLÁK ÉS NÖVELDÉK.

Az új benépesítés időszakától kezdve az iskolaügy kellő anyagi alap hiányában lassan haladt. Eleinte általános szokás szerint felekezeti iskolázás dívott és e rendszer az elemi tanításra nézve nagyobbára napjainkig fentartotta magát.

A katolikusoknak a parochia visszaállítástól fogva, volt közönséges községi iskolájok, melyben

az egyházi kántor és segédje tanították az elemi tantárgyakat és a lelkész a hittant. Ez a rendszer fennállott e század harmadtizede betöltéseig. Ekkor a város akkori jegyzője Dévény Istvánnak kitartó buzgólkodása következtében a város lelkes lakosai gyűjtés által a régi rozszant épület helyébe a fő-utcán a mostani földszinti tornyos «Nemzeti Oskolát» építették és azt az akkori úgynevezett normális iskolák színvonalára emelték. Az épület 1834-ben elkészülvén, azon év október havában megnyitott fiu- és leány-növendékek számára három osztállyal, ugyanannyi teremben. Ez iskola mintegy évtizedig jól betöltötte hivatását. Végzett növendékei kellő képességgel léphettek a gymnasiumokba. Azonban tanítóinak fizetési alapja, melyhez az akkori senioralis földesúr évenként kétszáz ezüst forinttal járult, — csekély lévén és az illetők által sem támogatván kellőleg, ez okból, dacára a tanulók növekedő számának, — hanyatlásnak indult, pedig a város jobbjai és értelmeibbjei már az épület alapja letételekor egy a közel jövőben megnyerhető gymnasiumra számítottak, annál inkább, mert a növekvő népesedés miatt a városnak már akkor egy középiskolára kiáltó szüksége volt.

Az ág. v. evang. el. iskolák szintén egyházuk újra helyreállítása óta eleintén csupán elemi, utóbb azonban már meglehetősen virágzásu magasabb fokú, a latin nyelv elemi tanítását is felölelő iskolájok volt egész 1848-ig, melyben 70–80 tanuló nyert képzetséget.

A görög nem egyesültek, valamint a zsidók is birtak felekezeti elemi iskolákkal; az elsőbbi azonban olykor tanító, máskor tanuló hiányában sínylett.

Így állott az iskola-ügy az alkotmány visszaállítása idejeig. Az ez időben mindinkább öregbedő szükség érzete jelentékenyebb igyekezetre ösztönözte a város szóvivő embereit és az iskola-ügy fejlesztésében erő-lyes mozgalom támadt. Sajnos, hogy a legfőbb szóvivő idealismusának tévedt nézete fogadtatván el, gymnasium helyett a polgári iskola terve fogadtatott el. Így lőn Gyarmaton polgári iskola, mely maga körében bár teljesen betölti hivatását, de a városnak, mint székhelynek és egyéb más viszonyaink változtával a gymnasium hiányát nem pótolhatja.

Ezen korszakban esik az állami elemi iskola megalapítása is, mely derék tanítókkal ellátva, egy emeletes épületben igyekszik magasztos hivatásának megfelelni és a felekezeti elemi iskoláknak nagyban pótlására szolgál.

E század harmadik tizedében a nőnevelés ügyére is kiterjedt a város figyelme, mire nézve igen örvendetes esemény volt, midőn a Be z e g h k é t n ő v é r egy valóban kitünő művelt nőnövelődet nyitott különösen a közép-rend leánykájának alapos neveltetése érdekében. Komoly, tisztos és kifogástalan erkölcsi iskola volt, melyben a tudományos szakra egy alapos paedagogus S e l t e n r e i c h K á r o l y vállalkozott. Nem csak a város, de a vidék jobb családjainak leánykái is előzőnlőtték ez intézetet. Utóbb 1841-ben verseny társa is akadt ez intézetnek, midőn egy őrnagy özvegye B r a u n n é asszony szintén olyan czélú intézetet nyitott, mely bár tetemes előnyökben és pártfogásban részesült, sem alaposságban, sem eredményben amazt meg nem haladhatá. A Bezegh-féle nővelde utóbb, miután a nevezett főpaedagog a tulajdonos nővérek egyi-

két házas társul vette, ennek neve alatt *Seltenreich-növeldé*-nek neveztetett és oly tekintélyes állásra jutott, hogy pártolóinak rábeszélésére 1846-ban Pestre tette át intézetét és haláláig ott is megállta helyét.

A másik a *Braun-féle nő-növeldé*, az előbbinek elköltözése után, e téren maga maradván, mint közszükséglet gyors gyarapodásra és virágzásra jutott. Pártfogói az intézetnek kath. jelleget igényelvén, hatalmas pártolásban is részesíték. *Kopácsy József* primás két stipendiumra két ezer forint tőkéül, az érseki főmegyei papság egy stipendiumra egy ezer frt, *Bekker János* kanonok egy stipendiumra egy ezer frt és gr. *Zichy Ferencz* akkori seniorális földes ur szintén két ösztöndíj alapítvánnyal ajándékozták meg az intézetet; 1845-ben pedig még biztosabb lendületet nyert az intézet, midőn *Kopácsy* primás egy 6000 frtos tőkével és az intézet részére megvásárolt házzal (a mostani Kék L.-féle lak- és nyomdaépülettel) megadományozva, azt ugyszólván végleg megállapította. Ezen alapból fejlődött utóbb ki az apácza-zárda megalapítása, a mit *Scitovszky János* primás gondoskodása létesített, midőn az intézet főnöknőjének halála után 1851. decz. 23-án az ő áldozata alapján a már megszerzett házba mint zárda az angol kisasszony-apáczákat helyeztette és őket a növeldé vezetésével megbizatta. Nem sokára ugyan csak az utóbb említett primás a főutczán egy csinos emeletes (*Szerémy Antalnée* volt) házat vásárolván meg és azt az igényekhez alkalmaztatván, az angol kisasszonyokat oda költöztette.

Az apácza zárda most is ott van, azzal a külömbiséggel, hogy *Simor János* primás az angol

kisasszonyokat elküldvén, azok helyett abba Vincze-rendü Paulina apáczákat helyezett, az előbbieik növe-
lési hivatását ezekre ruháztván.

Magán nőnövelvét tartott az ötven—hatvanas
időkben L á n g n é asszony is, mely e téren szintén
fennálltaig jó hirben állott.

VII.

A VÁROS NÉPESSÉGE ÉS LAKOSSÁGA.

A legutóbbi (1890.) népszámlálás szerint Gyarmatot 7738 lélek lakja; ebből róm. kath. 3928; evangélikus 1536; helv. hitvallásu 129; izraelita 2120; gör. keleti szerb egyh. 25. Nyelvre nézve: magyar 6996; német 189; tót 511; horvát 1; szerb 6; egyéb nyelvű 35. Területe 4970 kat. hold.

Lakosságának zömét képezi a földmivelő parasztság. Ezután legnagyobb számban van az iparos osztály, mely azonban a gyár-ipar nagy megszorodása és a régi czéhrendszer eltörlése óta számban aránylag kevesebb, mint volt 1848 előtt.

A lakosság jelentékeny állományát képezi a külföldre vármegyei és állami hatóság és intézmény hivatalos személyzete.

A vármegye székháza itt lévén, az alispántól kezdve a közigazgatás központi összes hivataloknak Gyarmat a székhelye.

Itt van továbbá a megyei törvényszék, a kir. járásbíróság, az ügyvédi kamara, a pénzügy-igazgató-

ság, a kir. adó-, a kir. mérnök-építészeti, az erdő-felügyelőségi hivatal; a királyi tanfelügyelőség.

Ezenkívül itt a honvédség egy zászlóalja, az állami csendőrség szárny- és szakaszparancsnoksága.

VIII.

EGYÉB INTÉZMÉNYEK.

A kórház ügyéről már fennebb szoltunk. Van a városban két jól berendezett gyógyszerár és elegendő orvosa.

A Cassinó, mely még 1838-ban létesült és 1848-ig virágzott, 1856-ban ismét feltámadt, utóbb több viszontagságon esvén át, máig régi helyén, a fő-utcán, a megyeházától utca által elválasztva, elég kényelmes emeleti helyiségben van és a szükséghez képest elegendő hirlappal, könyvtárral bir. Nyáron át a megye tulajdonát képező sétány pavillonját használja helyiségül. Van egy másik is «Népkör» név alatt.

Takarékpénztár három áll rendelkezésére a kereskedelem és egyéb üzlet előmozdítására.

A Nógrád megyei Gazdasági egyesületnek itt van gazdasági telepe és titkári hivatala.

A Nógrád vármegyei Múzeum, mely 1891. októberben nyitott meg, régiségtárát ideiglen a Nemzeti iskola egy termében, könyvtárát saját épületében a kovári úton őrizteti.

Van két nyomda, melyek egyike — a Kék László-féle — 1855 óta működik. Van heti lapja Horváth Danó szerkesztése alatt.

Van dalár-, van torna-, koresolya-egylet.

Van kir. posta és távirda hivatal, továbbá fürdő és a vidéki városokéhoz hasonló rendű két nagyobb szállodája: Zichy (a „Zöld fához“) és Ballassa (a „Fekete sashoz“) czimezve és több harmad rendű fogadója.

Van végre a városnak nyugoti részén egy kilomaternyi távolságra kijelölt sétatere, leendő ligete is, mely azonban mind újabb keletű, most van csak a befásítás és berendezés állapotában.

Egy szóval a város nehéz viszonyai daczára is szünetlenül törekszik a polgárosodás és közművelődés létfeltételeit aldozatok árán is megszerezni, hogy állásának megfelelhessen. Sajnos azonban, hogy mindaddig, míg egy fő gymnasiuma és Budapest felé a Dunával közvetlen összeköttetése nem lesz: a közérdek hátrányára valódi hivatásának nem fog elegendet tehetni.

IX.

A VÁROS NAGY NAPJAI.

Sok fényes pompával tüntető napot látott már Gyarmat falai között, melyek kiváló egyének, kiváló alkalmak ünneplését jelölték; itt azonban azon alkalmából, hogy éppen e napokban lesz szerencséje e városnak a hadgyakorlatokra érkező királyunk ő felségét vendégül tisztelhetni, érdekesnek tartjuk feljegyezni azon fejedelmi személyek neveit, kik az idők folyamában már e városnak egykor vendégei valának.

Kezdhethnők a sort IV. Béla királylyal, ki mint már e könyvecske elején említők, 1244. april 22-ét e városban töltötte. Megemlithetnők I. Mária király-asszonyt, I. Lajost, Zsigmond királyt, kik Zólyom vármegyébe utazván, e városnak átmentőkben habár rövid ideig, vendégei voltak. De maradjunk csak az utolsó századnál és írjuk fel azok neveit, kik a most uralkodó cs. és kir. házból szerencsélítették e várost.

1770-ben némileg a mostanihoz hasonló eset volt az, midőn a b.-gyarmati sikon táborozó württembergi ezrednek hadi gyakorlata meg szemlélésére II. József császár május 25-én városunkba érkezett és innen 27-én reggel távozott.

1809-ben Ambrus főherczeg és primás volt Gyarmaton.

1847-ben István főherczeg, mint királyi helytartó tartott itt körutjában állomást, és

1857-ben jelenlegi király urunk ő felségét is volt már szerencsés e város falai közt először fogadhatni, annál öröndetesebb, hogy most harmincz-hét év után 1894. szeptember 17-én ismét jó egészben valódi örömmel és hódolattal fogadhatja, kívánván, hogy a magyarok Istene még sokáig jó erőben felséges hites társával együtt népei javára éltesse.

